

materiały z badań

PAWEŁ BRYŁA¹

DŁUGOFALOWE TENDENCJE ZMIAN DOCHODÓW ROLNICZYCH W „STAREJ” UNII²

Abstrakt. Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie problemów metodologicznych związanych z wyodrębnieniem długofalowych tendencji zmian dochodów rolniczych oraz wybranych wyników badań dotyczących tego zagadnienia w odniesieniu do Unii Europejskiej w kształcie sprzed rozszerzenia wschodniego. Według wytycznych Komisji Europejskiej, dochód definiowany jest jako maksymalna suma pieniędzy, którą beneficjent może skosztować w danym okresie bez pomniejszania wolumenu jego aktywów. W artykule poddano analizie trzy podstawowe agregaty dochodów rolniczych: wartość dodaną netto, nadwyżkę operacyjną netto i dochód netto przedsiębiorcy. Następnie ukazano wpływ istnienia różnych typów struktur produkcyjnych dla metodologii obliczania dochodów rolniczych. W części empirycznej przedstawiono ewolucję dochodów rolniczych w UE-15 i najważniejszych krajach członkowskich (Niemcy, Francja, Włochy, Wielka Brytania i Holandia) na przestrzeni 15–35 lat w zależności od dostępności danych źródłowych. Do tego celu posłużono się wskaźnikami: realnych dochodów czynników produkcji w rolnictwie w przeliczeniu na roczną jednostkę pracy, realnego dochodu przedsiębiorcy netto w rolnictwie w przeliczeniu na nieopłaconą roczną jednostkę pracy i dochodu przedsiębiorcy netto w rolnictwie. Zaobserwowano niewielką dynamikę wzrostu dochodów rolniczych w UE w ujęciu długookresowym przy istotnych wahaniami i okresowych spadkach w niektórych krajach członkowskich. Brakuje wiarygodnych danych na temat sytuacji dochodowej rodzin rolniczych, które można by porównać z dochodami innych grup społeczno-ekonomicznych. Stosowanie różnych definicji rolnika i gospodarstwa rolnego w poszczególnych krajach członkowskich znacznie utrudnia międzynarodowe porównania dochodowości rolniczej.

Słowa kluczowe: dochody rolnicze, wartość dodana w rolnictwie, Unia Europejska, długofalowe tendencje zmian

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Łódzkiego (e-mail: pbryla@uni.lodz.pl).

² Niniejsze opracowanie opiera się na fragmentach ekspertyzy wykonanej przez autora na zlecenie UKIE.

METODYKA OBLICZANIA DOCHODÓW ROLNICZYCH W UE

Pomiar dochodów rolniczych przedstawia wiele istotnych wyzwań o charakterze metodologicznym. Możliwe są różne ujęcia i definicje tego zjawiska. Zgodnie z obowiązującym w UE *Podręcznikiem rachunkowości gospodarczej w rolnictwie i leśnictwie* dochód można definiować jako maksymalną sumę pieniędzy, którą beneficjent może skonsumować w danym okresie bez pomniejszenia wolumenu jego aktywów [*Manual on the Economic...* 1997, s. 87–91]. Dochód można także rozumieć jako sumę konsumpcji (spożycia) i zmian wartości aktywów w danym okresie, *ceteris paribus*, gdyż dochód odzwierciedla to, co mogło (aczkolwiek nie musiało) być skonsumowane. W systemie rachunkowości ESA 95 występuje rozróżnienie między rachunkiem bieżącym i rachunkiem kapitałowym. Pozwala ono na badanie maksymalnej potencjalnej konsumpcji przy użyciu miary spożycia i oszczędności w rachunku bieżącym, natomiast zmiany wartości aktywów ujęte są w rachunku kapitałowym.

Poniżej zostanie przedstawiona sekwencja działań używanych do obliczenia trzech wskaźników, które są różnymi ujęciami agregatu dochodów rolniczych: wartości dodanej netto, nadwyżki operacyjnej netto i dochodu netto przedsiębiorcy.

Obliczanie wartości dodanej netto – rachunek produkcji (production account):

wartość produkcji (output) – zużycie nakładów (intermediate consumption) – zużycie kapitału trwałego (consumption of fixed capital) = wartość dodana netto (net added value) – pozostałe podatki od produkcji (other taxes on production) + pozostałe dopłaty do produkcji (other subsidies on production) = wartość dodana netto w cenach czynników produkcji / dochód czynników produkcji (net value added at factor cost / factor income)

Obliczanie nadwyżki operacyjnej netto – rachunek wytwarzania dochodu (generation of income account):

wartość dodana netto (net added value) – wynagrodzenia pracowników (compensation of employees) – pozostałe podatki od produkcji (other taxes on production) + pozostałe dopłaty do produkcji (other subsidies on production) = nadwyżka operacyjna netto / dochód mieszany netto (net operating surplus / net mixed income)

Obliczanie dochodu netto przedsiębiorcy – rachunek dochodu przedsiębiorcy (entrepreneurial income account):

nadwyżka operacyjna netto / dochód mieszany netto (net operating surplus / net mixed income) + odsetki otrzymane przez jednostki produkcyjne w rolnictwie zorganizowane w formie przedsiębiorstw (interest received) – odsetki zapłacone (interest paid) – dzierżawa zapłacona (rent paid) = dochód przedsiębiorcy netto (net entrepreneurial income)

Wartość dodana netto danej branży mierzy wartość wytworzoną przez wszystkie jednostki produkcyjne z uwzględnieniem zużycia kapitału trwałego. W związku z tym, że wartość produkcji podawana jest w cenach podstawowych

(basic prices), a zużycie nakładów – w cenach zakupu (purchaser prices), wskaźnik wartości dodanej netto zawiera dopłaty do produktów pomniejszone o podatki nakładane na produkty. Wartość dodana netto w cenach czynników wytwórczych mierzy wynagrodzenie wszystkich czynników produkcji (ziemi, kapitału i pracy) i może być nazywana dochodem łącznym czynników produkcji, gdyż odzwierciedla całość wartości generowanej przed jednostkę zaangażowaną w działalność produkcyjną.

Nadwyżka operacyjna netto mierzy przychód z ziemi, kapitału i nieopłacanej pracy. Jest to saldo rachunku wytwarzania dochodu, który wskazuje podział dochodu między czynniki produkcji i sektor rządowy. Wartość dodaną netto i nadwyżkę operacyjną netto oblicza się dla poszczególnych branż gospodarki.

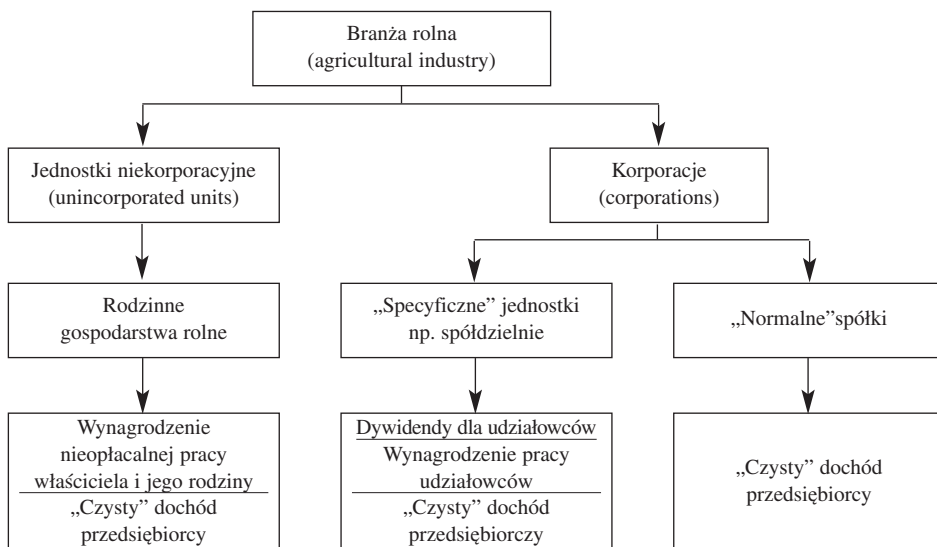
Dochód przedsiębiorcy netto mierzy wynagrodzenie nieopłacanej pracy, wynagrodzenie ziemi należącej do jednostek produkcyjnych i dochód płynący z wykorzystania kapitału. Jest to miara podobna do koncepcji zysku bieżącego przed jego podziałem i opodatkowaniem podatkiem dochodowym, stosowanej w rachunkowości przedsiębiorstw. W przypadku rolniczych jednostek produkcyjnych posiadających jednego właściciela (sole proprietorships) dochód przedsiębiorcy netto odzwierciedla z jednej strony zapłatę za pracę wykonywaną przez właściciela gospodarstwa rolnego (oraz pracę członków jego rodziny, którzy nie są opłacani), a z drugiej strony dochód pozostający w przedsiębiorstwie (gospodarstwie rolnym). Nie ma możliwości rozdzielenia tych dwóch komponentów tego wskaźnika, stąd można powiedzieć, że jest to dochód „mieszany”. W przypadku przedsiębiorstw prowadzących działalność rolniczą, ale niedziałających w formie gospodarstw rolnych, tylko różnego rodzaju spółek, dochód przedsiębiorcy netto nie zawiera dochodów z pracy, która jest opłacana, nawet jeśli dotyczy zarządców i udziałowców spółek.

Należy zwrócić uwagę na to, że agregaty dochodowe otrzymane jako salda sekwencji rachunków, dotyczących danej branży, nie są miarami całkowitego dochodu bądź dochodu do dyspozycji gospodarstw domowych osób pracujących w rolnictwie. Nie zawierają one bowiem innych źródeł dochodu poza dochodami z działalności rolniczej (np. pozarolnicza działalność gospodarcza, wynagrodzenia z pracy poza rolnictwem, transfery z systemu zabezpieczenia społecznego – emerytury, renty, zasiłki, dochody z własności). Innymi słowy nie należy utożsamiać dochodów rolniczych z dochodami rolników (które obejmują dochody z innych źródeł niż działalność rolnicza)!!!

Ponadto należy uczynić zastrzeżenie, iż miary dochodów rolniczych dotyczą działalności rolniczej z danego okresu rachunkowego, nawet jeśli w niektórych przypadkach odpowiadające tej działalności przychody powstaną w terminie późniejszym. Zatem omawiane wskaźniki nie pokazują dochodów efektywnie otrzymanych w ciągu danego okresu rozliczeniowego.

Poniżej zostaną przedstawione konsekwencje istnienia różnych typów struktur produkcyjnych dla metodologii obliczania dochodów rolniczych. Najpowszechniejszą formą organizacyjną w rolnictwie europejskim są jednostki produkcyjne, będące własnością jednego gospodarstwa domowego (sole proprietorships) – rodzinne gospodarstwa rolne (family holdings). Jed-

nakże część jednostek produkcyjnych może być zorganizowana w formie korporacyjnej. Mogą one przybierać kształt zwykłych spółek (podobnie jak w innych działach gospodarki) bądź specyficznych jednostek produkcyjnych, na przykład rolnik tworzący oddzielną spółkę dla celów podatkowych albo stowarzyszenie rolników działające w ramach spółdzielni produkcyjnej. Dochód przedsiębiorcy netto w branży rolnej może zatem być: „mieszany” (mixed) – dochód przedsiębiorcy w gospodarstwach rodzinnych (obejmujący wynagrodzenie za zarządzanie i wynagrodzenie za pracę niezwiązaną z zarządzaniem, którą świadczy nieodpłatnie właściciel gospodarstwa i często członkowie jego rodziny), „bezpośredni” (straight) – dochód przedsiębiorcy w zwykłych spółkach (obejmujący tylko wynagrodzenie za zarządzanie), oraz „mieszany” (mixed) – dochód przedsiębiorcy w firmach specyficznych dla branży rolnej (może on obejmować aż trzy elementy: wynagrodzenie za zarządzanie, wynagrodzenie za pracę i dywidendy wypłacane udziałowcom). Te trzy komponenty ukazano na rysunku 1. Bezpośredni dochód przedsiębiorcy nie obejmuje jakiegokolwiek wynagrodzenia pracowników ani dywidendy przed podziałem zysków. Dla większości typów firm specyficznych dla rolnictwa trudno jednak jest rozdzielić wynagrodzenie (remuneration) udziałowców, wynagrodzenie ziemi i wynagrodzenie nakładów pracy od podziału zysków (profit distribution). Dlatego też zaleca się, aby miara dochodu przedsiębiorcy odnosiła się w tych przypadkach do dochodu mieszanego jednostki produkcyjnej prowadzącej działalność rolniczą, tj. powinna zawierać zarówno wynagrodzenie pracowników, będących udziałowcami, za ich pracę, jak i dywidendę.

RYSUNEK 1. Pomiar dochodu przedsiębiorcy netto w zależności od formy organizacyjno-prawnej jednostki produkcyjnej w rolnictwie

FIGURE 1. The measurement of net entrepreneurial income depending on the legal and institutional settings of the agricultural production unit

Źródło: Na podstawie *Manual on the Economic...* [1997, s. 89].

Podczas dyskusji o dochodach rolniczych należy zawsze precyzować, czy odnosimy się do wyników ekonomicznych gospodarstw rolnych z działalności rolniczej, czy może do dochodów rodzin rolniczych. Nie zawsze te dwa ujęcia definicyjne będą prowadziły do tych samych wniosków. Przy niskim wynagrodzeniu czynników wytwórczych w rolnictwie mogą wystąpić stosunkowo wysokie dochody, pozostające do dyspozycji rodzin rolniczych. Wiele będzie zależało od bezwzględnej ilości zasobów pozostających w posiadaniu gospodarstw rolnych (najważniejszym, choć nie jedynym, wskaźnikiem jest wielkość obszarowa), gdyż nawet niska stopa zwrotu z jednostki kapitału czy ziemi może wystarczyć do zapewnienia godziwych dochodów właściciela gospodarstwa rolnego i jego rodziny, jeśli wielkość tego gospodarstwa jest odpowiednio duża. Poza tym osoby prowadzące działalność rolniczą bardzo często uzyskują dochody z innych źródeł – pozarolniczej działalności gospodarczej, zatrudnienia poza rolnictwem, dochodów z własności, płatności transferowych z systemu zabezpieczenia społecznego itd. Wielozawodowość (pluriactivity) jest coraz popularniejszym zjawiskiem w krajach rozwiniętych gospodarczo. Jest szczególnie powszechna na obszarach gęsto zaludnionych z dobrym dostępem komunikacyjnym, gdzie pojawiają się liczne, alternatywne możliwości zarobkowania. Zatem należy podkreślić, że dochód z działalności rolniczej nie jest wiarygodną miarą łącznych dochodów rodzin rolniczych. Dlatego też nawet duże wahania dochodów rolniczych mogą mieć ograniczony wpływ na dochody rolników ze względu na łagodzący efekt dochodów uzyskiwanych z innych źródeł [Hill 2000, s. 11–12]. Dane statystyczne na poziomie UE koncentrują się prawie wyłącznie na wynagrodzeniu czynników produkcyjnych w rolnictwie, natomiast prawie nie ma żadnych dostępnych danych na temat łącznych dochodów rolników i ich rodzin, które można by odnieść do dochodów innych grup ekonomiczno-społecznych.

Głównym agregatem dochodów rolniczych w statystykach unijnych jest stosunek wartości dodanej netto produkcji rolniczej do nakładów czynnika wytwórczego wyrażonych w rocznych jednostkach pracy. Wartość dodana netto przedstawia wartość zwrotu dla wszystkich trwałych czynników wytwórczych zaangażowanych w produkcję rolniczą – z pracy (niezależnie, czy wynajmowanej, czy w ramach samozatrudnienia), ziemi i kapitału (niezależnie, kto jest jego właścicielem). Ta hybryda ekonomiczna ma niewielki związek z zyskami osiąganymi w rolnictwie, gdyż odsetki bankowe, koszty dzierżawy i koszty wynajmu pracowników nie są odjęte. Jeszcze mniejszy jest związek tego wskaźnika z łącznymi dochodami rolników, których część pochodzi często ze źródeł pozarolniczych. Odniesienie tej wielkości (tzn. wartości dodanej netto z działalności rolniczej) do nakładów pracy budzi również wiele wątpliwości interpretacyjnych. Same szacunki nakładów pracy są nieprecyzyjne, ale nawet gdyby były dokładniejsze, to zawarcie w tym agregacie komponentów samozatrudnienia i wynajmu robotników rolnych prowadzi do powstania wyników o wątpliwym znaczeniu ekonomicznym. Ponadto wyłączając z analizy działalność pozarolniczą, trudno wyizolować pewne nakłady, na przykład zużycie energii elektrycznej w gospodarstwie

rolnym czy odsetki od kredytów, gdyż mogą one służyć zarówno działalności rolniczej, jak i pozarolniczej, prowadzonej przez dane gospodarstwo rolne [Hill 2000, s. 12].

Według koncepcji badania Income from Agriculture Household Sector (IAHS), głównym agregatem dochodowym jest dochód rozporządzalny netto gospodarstw rolnych (net disposable income) [*Rural Households...* 2007, s. 378–390]. To ujęcie dochodu obejmuje nie tylko dochody rolnicze, ale także dochody z innych źródeł zarobkowych (zarówno w ramach samozatrudnienia, jak i pracy najemnej), emerytur i innych płatności transferowych oraz własności. Wartość produktów rolnych wytwarzanych i konsumowanych przez gospodarstwo rolne oraz wartość siedziby rolnika z punktu widzenia najmu traktowane są w tej definicji jako pozytywne elementy dochodów. Odejmuje się natomiast podatki i składki na ubezpieczenia społeczne. Agregat dochodowy może być przedstawiany w przeliczeniu na gospodarstwo rolne, członka takiego gospodarstwa lub jednostkę konsumpcji [Offutt 2002, s. 1229–1237, Pizzoli i Innocenzi 2003].

EWOLUCJA DOCHODÓW ROLNICZYCH W UE-15

Na przestrzeni ostatnich czterdziestu lat gospodarka zachodnioeuropejska uległa znacznym przeobrażeniom. Rolnictwo tworzy obecnie tylko 1,2% produktu krajowego brutto Unii Europejskiej, a zatrudnieni w pierwszym sektorze gospodarki to zaledwie 5,6% siły roboczej Wspólnoty (3,5% w UE-15) – tabela 1, podczas gdy w sześciu krajach EWG w momencie utworzenia Wspólnoty było ich dwa razy więcej [*Rolnictwo i wieś...* 1998]. Liczba rolników i ich udział w ogóle zatrudnionych w UE-15 systematycznie spada (jeszcze w 2002 roku było ich 6,5 mln, co stanowiło 4,0% siły roboczej).

Na rysunkach 2–7 ukazano dynamikę dochodów rolniczych w krajach członkowskich „starej” Unii, tj. 15 krajach sprzed rozszerzenia wschodniego w latach 2004 i 2007. Rysunek 2 dotyczy całego ugrupowania UE-15, a rysunki 3–7 – wybranych krajów członkowskich: Niemiec, Francji, Włoch, Holandii i Wielkiej Brytanii. Dostępność danych historycznych jest różna w zależności od kraju. Najstarsze dane pochodzą z 1973 roku, a najnowsze z 2008 roku. Tak długie szeregi czasowe były dostępne dla Danii, Francji, Szwecji (która przystąpiła do UE dopiero w 1995 roku) i Wielkiej Brytanii. W wielu krajach członkowskich porównywalne dane zaczęto zbierać dopiero w latach osiemdziesiątych lub na początku lat dziewięćdziesiątych. Zgodnie z terminologią EUROSTAT-u posłużono się trzema miarami dochodów rolniczych – A, B i C.

Wskaźnik A dotyczy realnych dochodów czynników produkcji w rolnictwie w przeliczeniu na roczną jednostkę pracy (index of the real income of factors in agriculture per annual work unit). Odpowiada on realnej wartości dodanej netto w cenach czynników produkcji w stosunku do łącznych nakładów czasu pracy w rolnictwie. Aby uwzględnić pracę na część etatu i prace sezonowe, zatrudnienie w rolnictwie mierzone jest za pomocą rocznych jednostek pracy (AWU). 1 AWU odpowiada nakładom wyrażonym w czasie pracy jednej osoby zaanga

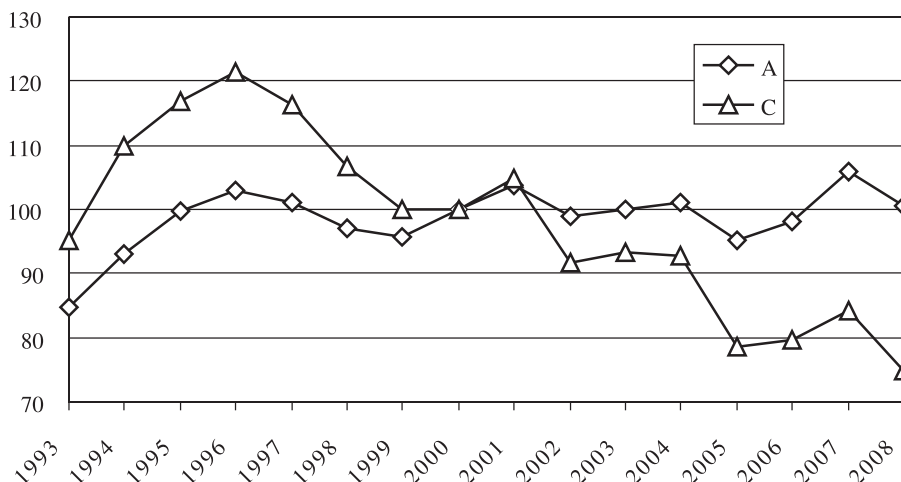
TABELA 1. Podstawowe dane dotyczące ekonomiki rolnictwa w UE w 2007 roku
 TABLE 1. Basic data on agricultural economics in the EU in 2007

Kraj	Uzytki rolne	Rolnicy	Udział rolników	Produkcja rolnicza	Zużycie nakładów	Wartość dodana brutto	Udział rolnictwa	Udział żywności
	tys. ha	tys. os.	%	mln €	mln €	mln €	%	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
UE-27	182 264	12 218	5,6	355 810	202 294	153 516	1,2	16,2
UE-15	129 245	6 091	3,5	298 946	167 947	131 000	1,1	15,4
Belgia	1 370	81	1,9	7 355	4 805	2 549	0,8	16,5
Bułgaria	5 116	245	7,5	3 315	2 088	1 227	4,2	b. d.
Czechy	4 254	176	3,6	4 325	3 120	1 205	0,9	22,8
Dania	2 695	83	3,0	9 158	6 583	2 547	1,1	14,6
Niemcy	16 954	859	2,2	45 363	30 355	15 008	0,6	14,4
Estonia	823	31	4,7	879	401	278	1,8	23,8
Irlandia	4 276	117	5,6	5 972	4 076	1 896	1,0	13,4
Grecja	3 984	520	11,5	10 771	4 390	6 381	2,8	20,2
Hiszpania	24 991	926	4,5	40 708	17 589	23 118	2,2	16,5
Francja	29 414	880	3,4	66 540	37 323	29 217	1,5	16,4
Włochy	14 490	924	4,0	44 365	19 152	25 213	1,6	17,3
Cypr	151	17	4,4	1 071	500	571	3,6	21,9
Łotwa	1 839	111	9,9	1 047	702	344	1,7	b. d.
Litwa	2 696	160	10,4	2 078	1 309	769	2,7	32,2
Luksemburg	131	4	1,8	285	165	121	0,3	18,2
Węgry	5 807	180	4,6	6 676	4 208	2 468	2,4	25,8
Malta	10	3	1,8	295	166	129	2,4	19,2
Holandia	1 886	253	3,1	23 015	14 188	8 828	1,6	13,8
Austria	3 239	231	5,7	6 343	3 565	2 777	1,0	13,7
Polska	16 177	2 247	14,7	19 937	11 619	8 318	2,7	27,3
Portugalia	3 679	601	11,6	6 631	4 488	2 143	1,3	20,5
Rumunia	13 714	2 782	29,5	14 312	8 047	6 265	5,1	33,0
Słowenia	499	96	9,9	1 113	698	416	1,2	19,4
Słowacja	1 931	99	4,2	2 016	1 490	526	1,0	23,0
Finlandia	2 255	113	4,5	4 511	3 014	1 497	0,8	17,3
Szwecja	3 121	102	2,3	5 078	3 599	1 479	0,4	15,7
W. Brytania	16 761	398	1,4	22 853	14 654	8 199	0,4	12,7

Uwagi: Dane za 2007 rok, z wyjątkiem kolumny 9 – 2006 rok; nazwy krajów w kolejności alfabetycznej według pisowni w języku oryginalnym; kolumna 2 – powierzchnia użytków rolnych (utilised agricultural area – UAA); kolumny 3 i 4 – zatrudnienie w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybołówstwie; kolumna 4 – udział rolników w ogóle zatrudnionych; kolumna 8 – udział wartości dodanej brutto wytworzonej w rolnictwie w PKB; kolumna 9 – udział wydatków na żywność, napoje i tytoń w budżetach gospodarstw domowych.
 Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

zowanej w działalność rolniczą w pełnym wymiarze czasu pracy przez cały rok. Można dokonać rozróżnienia między opłacanymi a nieopłacanymi AWU, które razem tworzą sumę AWU.

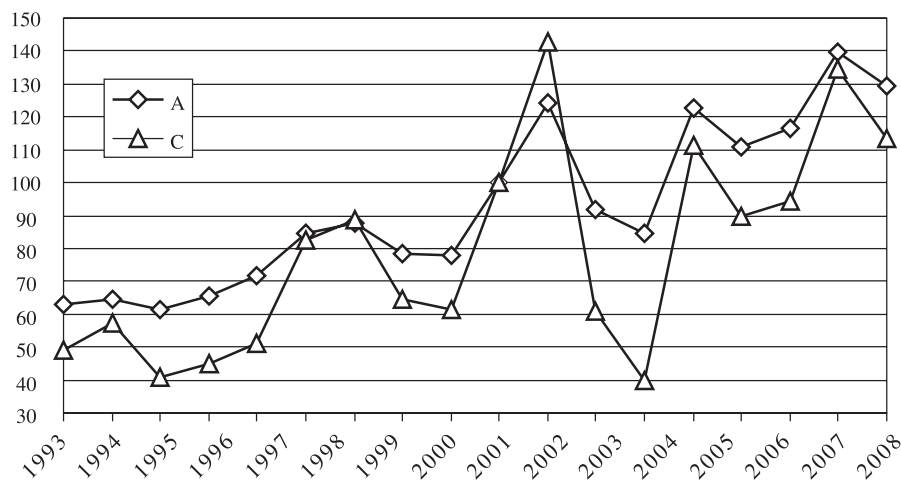
Wskaźnik B dotyczy realnego dochodu przedsiębiorcy netto w rolnictwie w przeliczeniu na nieopłaconą roczną jednostkę pracy (index of real net agricultural entrepreneurial income per unpaid annual work unit). Przedstawia on tendencje zmian dochodu przedsiębiorcy netto w czasie w stosunku do nieopłaça-

RYSUNEK 2. Dynamika dochodów rolniczych w UE-15 w latach 1993–2008 (2000 = 100): A, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 2. The dynamics of agricultural income in the EU-15 from 1993 to 2008 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

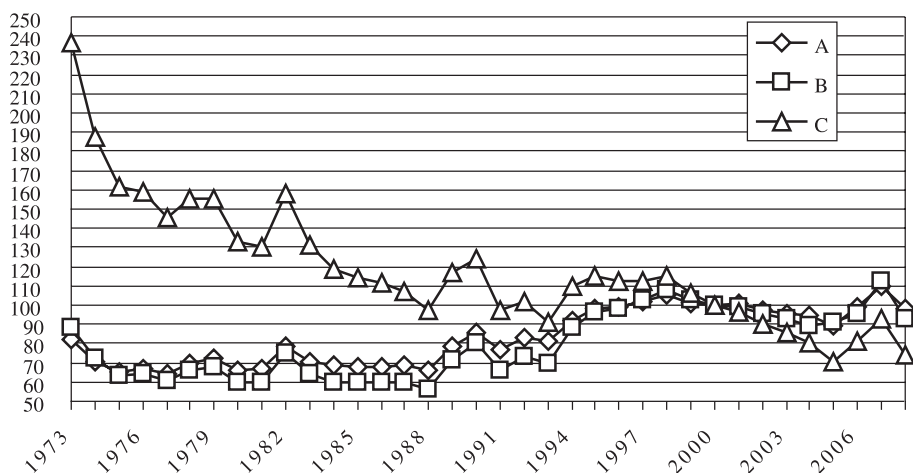

RYSUNEK 3. Dynamika dochodów rolniczych w Niemczech w latach 1991–2008 (2000 = 100): A, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 3. The dynamics of agricultural income in Germany from 1991 to 2008 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

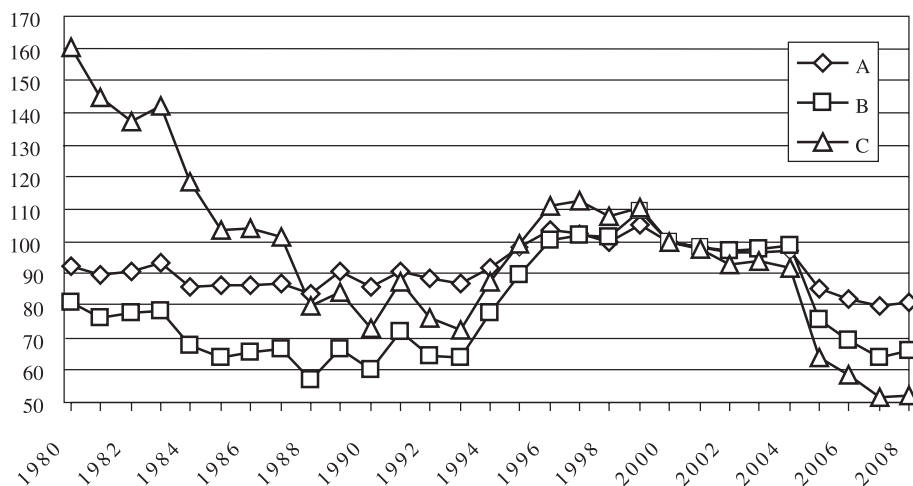
nego czasu pracy w rolnictwie. Informuje raczej o trendach niż o poziomach dochodu. Jest najbardziej użyteczny dla tych krajów członkowskich, w których rolnictwo jest zorganizowane w formie indywidualnych gospodarstw rolnych. Różna struktura własnościowa i zróżnicowanie form organizacyjno-prawnych utrudniają porównania dochodów rolniczych za pomocą tego wskaźnika między poszczególnymi krajami członkowskimi UE.

RYSUNEK 4. Dynamika dochodów rolniczych we Francji w latach 1973–2006 (2000 = 100): A, B, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 4. The dynamics of agricultural income in France from 1973 to 2006 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

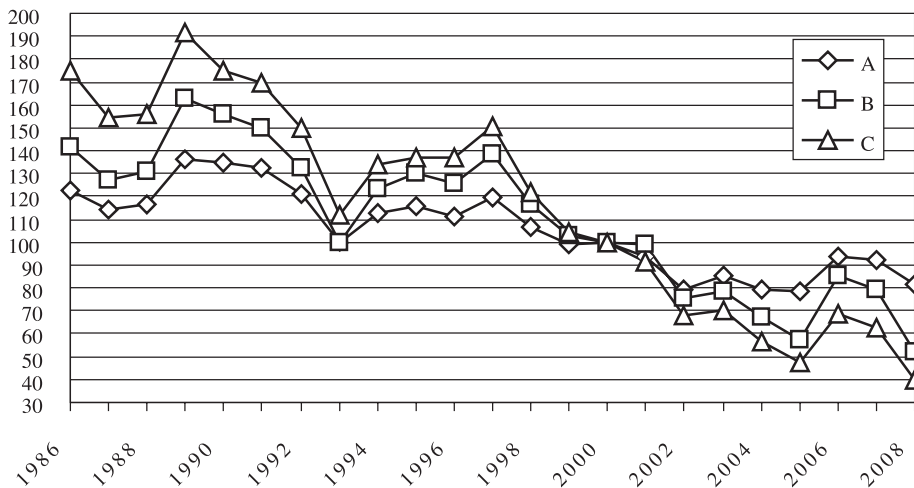
RYSUNEK 5. Dynamika dochodów rolniczych we Włoszech w latach 1980–2008 (2000 = 100): A, B, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 5. The dynamics of agricultural income in Italy from 1980 to 2008 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

Wskaźnik C dotyczy dochodu przedsiębiorcy netto w rolnictwie (net entrepreneurial income of agriculture). Ten agregat dochodowy podawany jest w wartościach bezwzględnych (lub w formie wskaźnika w ujęciu realnym). Pozwala na porównywanie w czasie dochodów branży rolnej między krajami członkowskimi.

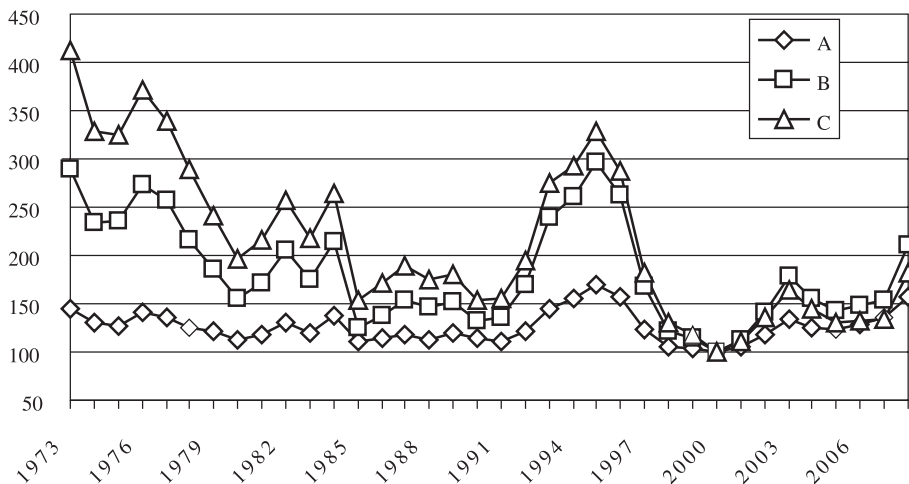
Na podstawie opracowanych danych źródłowych, dotyczących wszystkich trzech wskaźników dochodów rolniczych, można zauważyć duże zróżnicowa-

RYSUNEK 6. Dynamika dochodów rolniczych w Holandii w latach 1986–2008 (2000 = 100): A, B, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 6. The dynamics of agricultural income in Netherlands from 1986 to 2008 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

RYSUNEK 7. Dynamika dochodów rolniczych w Wielkiej Brytanii w latach 1973–2006 (2000 = 100): A, B, C – objaśnienia w tekście

FIGURE 7. The dynamics of agricultural income in the United Kingdom from 1973 to 2006 (2000 = 100)

Źródło: Na podstawie *Economic accounts...* [2009].

nie między krajami członkowskimi, na przykład istnienie wyraźnych trendów spadkowych w Grecji i Holandii, duże amplitudy wahań w trendzie bocznym w Wielkiej Brytanii, Portugalii i Finlandii, tendencje wzrostowe w Niemczech. Z reguły można zaobserwować znacznie bardziej dynamiczny spadek agregatu C niż A i B, co jest związane z pomijaniem przez ten wskaźnik faktu malejącego zaangażowania siły roboczej w rolnictwie europejskim. Zatem

gdyby poziom zatrudnienia w rolnictwie europejskim utrzymywał się na stałym poziomie, spadek dochodów rolniczych na przestrzeni około 40 lat byłby znaczący, co ilustruje wskaźnik C (mimo że jest dostępny w długim okresie tylko dla niektórych krajów członkowskich). Systematyczne zmiany struktury agrarnej powodowane częściowo takimi czynnikami, jak: oddziaływanie wspólnej polityki rolnej, postęp techniczny w rolnictwie i zwiększenie udziału sektora usług w tworzeniu dochodu narodowego, przyczyniały się do łagodzenia niekorzystnych tendencji w zakresie dochodowości rolnictwa w UE (dawniej EWG).

Wartość dodana brutto (Gross Value Added – GVA) oznacza różnicę między wielkością produkcji w ujęciu wartościowym (output) a zużyciem pośrednim (intermediate consumption). GVA w cenach rynkowych dla produktów rolnych wytwarzanych we Wspólnocie wzrosła 4,5-krotnie w okresie 1970–1986 i tylko o 20% w okresie 1986–1996. W 1986 roku przekroczyła analogiczny wskaźnik dla Stanów Zjednoczonych. Jednakże dane te należy interpretować z dużą ostrożnością, gdyż: są wyrażone w cenach bieżących, zatem nie uwzględniają procesów inflacyjnych; wielkość EWG zmieniała się w badanym okresie w wyniku kolejnych rozszerzeń; ceny europejskie były wyższe od amerykańskich. Wzrost GVA w sektorze rolnym w EWG był jednak bardziej uwarunkowany zwiększaniem się fizycznej wielkości produkcji niż wzrostem cen. W latach 1991–1993 wystąpił spadek tego wskaźnika związany z wprowadzeniem obowiązkowego odłogowania części gruntów ornych i istotnej redukcji cen gwarantowanych na produkty rolne. Największy wzrost GVA na produkty rolne w latach 1970–1996 odnotowano w Holandii (tabela 2). Zmiany dochodów rolniczych można oszacować za pomocą stosunku GVA do liczby zatrudnionych w rolnictwie. W latach 1983–1996 we Wspólnocie wskaźnik ten rósł średniorocznie o 4% (o 3%, gdyby zatrudnienie mierzyć w rocznych jednostkach pracy), co było wynikiem zarówno dynamicznego wzrostu GVA, jak i spadku zatrudnienia w pierwszym sektorze. Najwyższe wskaźniki GVA na zatrudnionego w rolnictwie występowały w Danii i Holandii, których rolnictwo charakteryzowało się najbardziej intensywnymi metodami produkcji. Warto także zauważyć, iż wzrost GVA był znacznie większy w przypadku produktów żywnościowych niż produktów rolnych. W przemyśle spożywczym w EWG ten wskaźnik zwiększył się w okresie 1970–1986 aż sześciokrotnie i podwoił się w okresie 1986–1996. Zjawisko to było związane m.in. z takimi czynnikami, jak: powstanie koncernów produkujących żywność, rozwój marketingu i dużych sieci dystrybucji, głębokie przemiany stylu życia konsumentów, ekspansja międzynarodowa i globalizacja ekonomiczna [Barthelemy i Vidal 1999, s. 27–33]. Zatem potencjał wzrostu dochodów rolniczych byłby jeszcze większy, gdyby udało im się przejąć większą część wartości dodanej finalnego produktu żywnościowego. W rzeczywistości wzrost cen żywności przysparzał w dużym stopniu zysków koncernom przetwórstwa rolno-spożywczego i sieciom dystrybucji, a niekoniecznie samym rolnikom.

TABELA 2. Zmiany wartości dodanej brutto w rolnictwie i przemyśle spożywczym w UE w latach 1970–1996
 TABLE 2. Changes in Gross Value Added in EU agriculture and food industry from 1970 to 1996

Kraj	Produkty rolne			Produkty żywnościowe		
	1970/p	1996	1996/1970	1970/p	1996	1996/1970
1	2	3	4	5	6	7
UE-6	26,2	82,9	4,52	19,9	113,3	6,92
UE-9	42,6	103,8	3,95	37,8	160,0	6,47
UE-10	80,2	115,8	2,48	82,4	162,7	4,64
UE-12	117,6	135,0	1,38	123,8	190,5	4,40
UE-15	135,6	144,5	6,60	196,4	203,6	3,64
Belgia	0,9	2,4	4,08	1,2	6,3	6,61
Dania	1,5	5,0	5,51	0,9	4,0	6,47
Niemcy	5,7	15,8	4,01	8,7	42,8	6,32
Grecja	6,8	12,0	3,81	1,5	3,0	5,04
Hiszpania	13,2	15,8	1,84	11,7	19,3	5,14
Francja	9,6	28,0	4,22	4,7	33,5	7,85
Irlandia	0,9	2,9	5,19	0,5	2,4	7,08
Włochy	8,2	27,2	4,72	3,9	23,0	7,03
Luksemburg	0,04	0,12	4,09	0,03	0,2	7,97
Holandia	1,8	9,2	6,40	1,4	9,5	7,70
Austria	2,7	2,6	-5,19	4,2	4,4	3,27
Portugalia	2,5	3,3	3,04	2,1	4,7	8,32
Finlandia	3,8	3,5	-8,34	2,2	2,2	-1,30
Szwecja	3,5	3,5	-1,25	3,4	3,8	13,23
W. Brytania	3,5	13,0	5,85	8,9	33,8	5,99

Uwagi: Kolumny 2, 3, 5 i 6 – wartość dodana brutto (Gross Value Added – GVA) w bieżących cenach rynkowych w mld ECU; kolumny 2 i 5 – wartość dodana brutto w 1970 roku lub w roku przystąpienia (p) danego kraju do Wspólnoty, jeśli nastąpiło to później; kolumny 4 i 7 – średnioroczna stopa wzrostu wartości dodanej brutto w okresie 1970–1996 lub w okresie od późniejszego momentu przystąpienia danego kraju do Wspólnoty do 1996 roku [%]; UE-6 – kraje założycielskie EWG (od 1958 roku); Francja, Niemcy, Włochy, Holandia, Belgia i Luksemburg; UE-9 = UE-6 + Wielka Brytania, Irlandia i Dania (od 1973 roku); UE-10 = UE-9 + Grecja (od 1981 roku); UE-12 = UE-10 + Hiszpania i Portugalia (od 1986 roku); UE-15 = UE-12 + Austria, Szwecja i Finlandia (od 1995 roku).

Źródło: Na podstawie Barthelemy i Vidal [1999, s. 29].

W latach 1973–1990 realne dochody rolnicze w UE-12, wyrażone za pomocą wartości dodanej netto generowanej w działalności rolniczej w przeliczeniu na jednego zatrudnionego, rosły przeciętnie o 1,4% rocznie. Jednakże obserwowano dużą niestabilność tego wskaźnika. W związku z tym, że PKB *per capita* rósł w szybszym tempie, odnotowano relatywny spadek dochodów rolniczych w stosunku do uzyskiwanych w innych działach gospodarki. Zatem skuteczność WPR w realizacji jednego ze swoich celów była ograniczona pomimo silnego interwencjonizmu. Powyższe konstatacje nie oznaczają, że sytuacja dochodowa rolników uległa pogorszeniu. Dwa fakty pozwalają na uzasadnienie tego zaskakującego stwierdzenia. Po pierwsze, spośród 8 mln osób zaangażowanych w działalność rolniczą w UE w 1993 roku tylko 2,2 mln stanowili rolnicy w pełnym wymiarze czasu pracy. Zatem powyższa miara dochodów niezbyt dobrze odzwierciedla sytuację dochodową osób wprawdzie prowadzących działalność rolniczą, ale jednocześnie uzyskujących dochody z innych źródeł. Po drugie, nawet rolnicy klasyfikowani jako wykonujący to zajęcie w pełnym

wymiarze czasu pracy około 1/3 swoich dochodów uzyskiwali z innych źródeł, w tym z emerytur. Poziom dochodów rozporządzalnych w gospodarstwach rolnych pod koniec lat osiemdziesiątych był wyższy niż przeciętnie w społeczeństwie we wszystkich krajach członkowskich z wyjątkiem Portugalii [Pelkmans 2001, s. 215].

Realne dochody rolnicze w UE wzrosły o ponad 40% od początku lat osiemdziesiątych. Ten wzrost dochodów był możliwy dzięki istotnej poprawie wskaźników wydajności pracy w rolnictwie europejskim, co z kolei było warunkowane dynamicznymi przeobrażeniami struktury agrarnej, wyrażającymi się we wzroście przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych i spadku zatrudnienia w tym sektorze gospodarki. Reformy MacSharry’ego i późniejsze pozwoliły na ustabilizowanie dochodów rolniczych w UE dzięki przesunięciu logiki systemu ze wsparcia cenowego w kierunku wsparcia dochodowego. Subsidia stanowią obecnie około 40% łącznych dochodów gospodarstw rolnych w UE-15. Przystąpienie nowych krajów z Europy Środkowo-Wschodniej przyczyniło się do istotnego wzrostu dochodów rolniczych na tym obszarze – około 60% od 2003 roku. Jednakże pomimo tendencji do konwergencji dysproporcje w dochodach rolniczych między „starą” a „nową” Europą pozostają kolosalne – około 80%. Występuje także istota zależność dochodów rolniczych od profilu produkcyjnego gospodarstwa. Relatywnie wyższe dochody osiągają gospodarstwa specjalizujące się w produkcji owoców i warzyw, mleka oraz zwierząt ziarnożernych w porównaniu z producentami wołowiny i baraniny. Jednakże zróżnicowanie dochodowe w zależności od profilu produkcji wykazuje tendencję malejącą. Pomimo pozytywnych zmian w zakresie wzrostu dochodów rolniczych w krajach UE-15 dochody rolników kształtują się na poziomie niższym przeciętnie o 1/5 od poziomu dochodów, które są w dyspozycji pozostałej części społeczeństwa, zatem cel parytetu dochodowego nie został w pełni osiągnięty. Sytuacja pozostawia wiele do życzenia, szczególnie w nowych krajach członkowskich [*Note for the file* 2007, s. 28–29]. Warto jednocześnie zauważyć, że coraz częściej dochody rolnicze są uzupełniane dochodami z innych rodzajów działalności, na przykład agroturystyki. Oczywiście wskaźnik ten nie ukazuje, w jaki sposób rozkładają się poziomy dochodów w ramach tej grupy społecznej. Tematyka zróżnicowania dochodów rolniczych (przede wszystkim w aspekcie geograficznym) stała się przedmiotem pracy doktorskiej Joanny Wiśniewskiej z Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. Zwraca ona uwagę na to, że dystans między dochodami rolniczymi a pozarolniczymi jest tym większy, im bardziej rozwinięta jest gospodarka. Wraz z rozwojem gospodarki dochody rolnicze rosną w wymiarze absolutnym, natomiast względnie maleją. Dochody rolnicze stanowią coraz mniejszy udział w budżetach rodzin rolniczych [Wiśniewska 1999, s. 78–82].

Komisja Europejska przeprowadziła badanie ewolucji dochodów rolniczych w UE-15 w okresie 1990–2003 [*Income evolution...* 2006, s. 1]. Główne wnioski płynące z tego badania są następujące. Dochody rolników bardziej zależą od kraju członkowskiego niż od typu gospodarstwa rolnego. Rozkład dochodów jest bardzo nierównomierny. W 2003 roku połowa rolników z UE-15 miała wartość dodaną netto w przedziale od 0 do 15 tys. € w przeliczeniu na roczną jednostkę

pracy, podczas gdy 1/4 rolników przekroczyła 25 tys. €. Przeciętnie dochód badanych gospodarstw rolnych w przeliczeniu na roczną jednostkę pracy wzrósł o 28% realnie w okresie 1990–2003. Jednakże w niektórych typach gospodarstw i w niektórych krajach występowały także spadki dochodów rolniczych. Wzrost przeciętnych dochodów rolniczych w przeliczeniu na roczną jednostkę pracy w UE-15 jest przypisywany następującym czynnikom: spadkowi liczby gospodarstw rolnych, powiększaniu się tych gospodarstw, które pozostają oraz wzrostowi wydajności pracy i dopłat bezpośrednich. Jednakże w tym samym okresie odnotowano spadek dochodów w przeliczeniu na hektar i w przeliczeniu na liczbę zwierząt w gospodarstwie. Gdyby struktura agrarna nie uległa żadnym zmianom do 2013 roku, prognozowany byłby spadek realnych dochodów rolniczych w przeliczeniu na gospodarstwo o 11%. Wzrost dochodów będzie zatem możliwy tylko dzięki zmianom struktury agrarnej (spadek liczby gospodarstw) i związanej z tym poprawą wydajności pracy w rolnictwie.

Średnioroczna stopa wzrostu dochodów rolniczych w UE-15 w latach 2000–2007 wyniosła 1,1%, w okresie zaś 1995–2002 wskaźnik ten przyjął wartość 0,5%. Występowało jednak znaczne zróżnicowanie w tym zakresie między poszczególnymi krajami członkowskimi; istniały kraje, w których stopa wzrostu dochodów przybierała w różnych okresach wartości ujemne (tabela 3).

Wspólnota Europejska nie tylko osiągnęła samowystarczalność w zakresie produkcji podstawowych artykułów rolnych, ale również ma poważne kłopoty z tym, w jaki sposób radzić sobie z nadwyżkami produkcyjnymi w rolnictwie. Społeczeństwo zachodnioeuropejskie, pomimo sztucznie zawyżanych cen żywności, wydaje na nią mniej niż 1/6 swoich dochodów. Udział żywności w wydatkach gospodarstw domowych w UE wykazuje tendencję spadkową w miarę rozwoju gospodarek i wzrostu zamożności społeczeństw, co jest zgodne z teorią ekonomii (tzw. prawa Engla), na przykład w UE-15 w 2007 roku stanowiły one 15,4% wydatków, podczas gdy 5 lat wcześniej – 16,2%.

PODSUMOWANIE

Dostępne wskaźniki agregatowe dochodów rolniczych w UE pozostawiają wiele do życzenia pod względem metodologicznym i interpretacyjnym. Trudności te są częściowo związane z bogactwem form organizacyjno-prawnych w rolnictwie europejskim. Najczęściej stosowane wskaźniki dochodów rolniczych mają charakter rezydualny (wynikowy), dotycząc dochodów wszystkich czynników produkcji zaangażowanych w działalność rolniczą, niezależnie od tego, jaka jest struktura własnościowa tychże czynników. Ponadto często stosowane wielkości średnie nie informują o rozkładach danej zmiennej w analizowanej populacji. Brakuje wiarygodnych danych na temat sytuacji dochodowej rodzin rolniczych, które można by porównać z dochodami innych grup społeczno-ekonomicznych. Stosowanie różnych definicji rolnika i gospodarstwa rolnego w poszczególnych krajach członkowskich znacznie utrudnia międzynarodowe porówna-

nia dochodowości rolniczej.

TABELA3. Dochody rolnicze w UE w latach 1995–2007

TABLE 3. Agricultural income in the EU in the period 1995–2007

Kraj	W cenach	W cenach	Zmiana	Zmiana	Według	Według	Udział	Udział
	bieżących	bieżących	2007	2002	PSN	PSN	w 2007 r.	w 2002 r.
	w 2007 r.	w 2002 r.	/2000	/1995	w 2007 r.	w 2002 r.	%	%
	mln €	mln €	%	%	mln €	mln €	%	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
UE-27	141 694	—	2,0	—	154 496	—	39,8	—
UE-15	120 244	109 199	1,1	0,5	118 454	116 255	40,2	38,1
Belgia	2 300	2 072	2,3	-0,6	2 144	2 130	31,3	29,4
Bułgaria	1 363	1 523	-1,6	1,6	3 368	4 293	41,1	41,8
Czechy	1 407	557	13,1	b. d.	2 282	1 111	32,5	17,0
Dania	2 054	2 288	-0,3	-3,8	1 480	1 840	22,4	27,4
Niemcy	13 782	9 236	2,9	1,8	13 373	8 898	30,4	22,3
Estonia	318	149	12,7	—	472	295	46,8	31,4
Irlandia	3 033	2 008	2,5	-3,6	2 594	1 828	50,8	34,9
Grecja	7 721	8 655	0,8	1,5	8 945	10 618	71,7	71,0
Hiszpania	24 429	20 705	2,0	2,9	27 388	24 453	60,0	55,5
Francja	25 243	23 273	1,5	-0,3	23 035	23 112	37,9	35,9
Włochy	17 168	20 923	-2,5	2,3	16 744	23 703	38,7	47,9
Cypr	553	—	0,6	—	366	—	51,7	—
Łotwa	452	208	16,7	—	702	461	43,2	35,4
Litwa	691	189	13,0	-4,4	1 217	419	33,3	17,7
Luksemburg	107	73	1,5	-4,0	94	66	37,6	28,4
Węgry	2 465	1 587	8,2	—	3 820	3 141	36,9	26,1
Malta	147	74	0,5	—	92	—	49,8	50,3
Holandia	6 318	6 434	-0,6	-1,9	5 948	6 320	27,5	32,0
Austria	2 670	1 272	4,3	-5,0	2 528	1 263	42,1	22,3
Polska	8 594	3 610	13,8	—	14 101	6 590	43,1	27,3
Portugalia	2 106	2 546	-0,5	2,9	2 596	3 363	31,8	40,7
Rumunia	4 447	—	5,0	b. d.	8 111	—	67,1	—
Słowenia	443	307	5,1	2,4	576	464	39,8	28,9
Słowacja	570	272	7,0	-1,0	936	661	28,3	16,2
Finlandia	2 179	881	1,4	-0,3	1 850	813	48,3	20,5
Szwecja	1 613	828	3,3	-2,9	1 356	709	31,8	17,6
W. Brytania	9 521	8 007	3,1	-3,2	8 378	7 139	41,7	32,7

Uwagi: kolumny 2, 4, 6 i 8 – dochody czynników produkcji w rolnictwie (factor income) = wartość dodana brutto w cenach podstawowych + pozostałe subsydia – pozostałe opodatkowanie produkcji – amortyzacja; kolumny 3, 5, 7 i 9 – wartość dodana netto wytworzona w rolnictwie w cenach podstawowych (net added value at basic prices); kolumny 4 i 5 – średnioroczne tempo wzrostu dochodów rolniczych w latach 2000–2007; kolumny 6 i 7 – dochody rolnicze według parytetu siły nabywczej (PSN) przy bieżących cenach i kursach wymiany walut; kolumny 8 i 9 – udział dochodów rolniczych w produkcji rolniczej.

Źródło: Na podstawie *Agriculture in the European...* [2004, 2009].

Obserwujemy niewielką dynamikę wzrostu dochodów rolniczych w UE w ujęciu długookresowym przy istotnych wahaniami i okresowych spadkach w niektórych krajach członkowskich. Ogólny trend jest pozytywny dzięki sys-

tematycznemu spadkowi liczby ludności zaangażowanej w działalność rolniczą. Działania interwencyjne w zakresie WPR zakłócają sygnały rynkowe i powodują błędną alokację zasobów, na przykład sztucznie zawyżają koszty ziemi i opóźniają dostosowania strukturalne. Dystans między dochodami rolniczymi a pozarolniczymi jest tym większy, im bardziej rozwinięta jest gospodarka. Wraz z rozwojem gospodarki dochody rolnicze rosną w wymiarze absolutnym, natomiast względnie maleją. Dochody rolnicze stanowią coraz mniejszy udział w budżetach rodzin rolniczych. Poziom życia rodzin rolniczych w UE w dużym stopniu zależy od systemu wsparcia dochodów rolniczych, ale jednocześnie coraz bardziej jest uwarunkowany ich wielozawodowością.

BIBLIOGRAFIA

- Agriculture in the European Union. Statistical and economic information 2003*, 2004. Oficyna Wydawnicza Wspólnot Europejskich, Luksemburg.
- Agriculture in the European Union. Statistical and economic information 2008*, 2009 (http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2008/table_en/index.htm; pobrano 15.06.2009).
- Barthelemy P., Vidal C., 1999: *A dynamic European agricultural and agri-foodstuffs sector*. In: *Agriculture, environment, rural development. Facts and Figures. A Challenge for Agriculture*. Oficyna Wydawnicza Wspólnot Europejskich, Luksemburg.
- Economic accounts for agriculture Agricultural income (indicators A, B, C)*, 2009. EUROSTAT (http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa05&lang=en; pobrano 15.06.2009).
- Hill B., 2000: *Agricultural incomes and the CAP*. „Economic Affairs” 2.
- Income evolution 1990–2003 and 2013 forecasts by type of farm based on FADN data*, 2006. Bruksela.
- Manual on the Economic Accounts for Agriculture and Forestry*, 1997. EUROSTAT, EAA/EAF 97. REV. 1.1 (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/Annexes/aact_eaa_sm1_an2.pdf; pobrano 14.06.2009).
- Note for the file: Situation and prospects for EU agriculture and rural areas*, 2007. AGRI G. 2/BT/FB/LB/PB/TV/WM/D (2007), Bruksela.
- Offutt S., 2002: *The future of farm policy analysis: A household perspective*. „American Journal of Agricultural Economics” 5.
- Pelkmans J., 2001: *European Integration. Methods and Economic Analysis*. Pearson Education Limited, Harlow.
- Pizzoli E., Innocenzi G., 2003: *Farms' Multifunctionality and Household Income in Italy: A Sustainable Mix*. Joint ECE/FAO/Eurostat/OECD Meeting on Food and Agricultural Statistics in Europe, Genewa.
- Rolnictwo i wieś europejska. Od korzeni ku wspólnej przyszłości w XXI wieku*, 1998. Red. Z. Wierzbicki, A. Kaleta. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Rural Households' Livelihood and Well-Being*, 2007. Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income. The Wye Group Handbook. Nowy Jork, Genewa.
- Wiśniewska J., 1999: *Dochody gospodarstw rolnych w krajach Unii Europejskiej*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1.

LONG-TERM TRENDS IN AGRICULTURAL INCOMES IN THE "OLD" EU

Abstract. The aim of the paper is to present methodological problems linked with distinguishing long-term trends in agricultural incomes, and selected results of empirical research concerning this phenomenon in the European Union in the shape before the eastern enlargement. According to the European Commission's guidelines, income is defined as a maximum amount of money that can be consumed by a beneficiary in a given period of time without diminishing the volume of a beneficiary's assets. The paper analyses the three basic aggregates of agricultural income: net value added, net operating surplus and net entrepreneurial income. It also describes the impact of the existence of various production structures on the methodology of estimating agricultural income. The empirical part of the paper presents the evolution of agricultural incomes in EU-15 and in the principal member-states (Germany, France, Italy, the United Kingdom, the Netherlands) during 15–35 years, depending on the availability of source data. The following indices are used: real income of production factors in agriculture per annual work unit, real net entrepreneurial income in agriculture per unpaid annual work unit, and net entrepreneurial income in agriculture. A slightly growing long-term dynamics of agricultural income in the EU was observed, with significant fluctuations and temporary falls recorded in some member-states. There is a shortage of reliable data on the income situation of farming families, which could be used in comparisons with other socio-economic groups. The use of various definitions of a farmer and of an agricultural holding across the member-states renders difficult international comparisons of agricultural income.

Key words: agricultural income, value added in agriculture, European Union, long-term trends